

ОБРАЗ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ БАРОКОВІЙ ПОЕЗІЇ

Урсані Н. М., к. філол. н., доцент

Донецький національний університет

Стаття присвячена образу Б. Хмельницького у бароковій поезії XVII–XVIII ст. До уваги взято тексти, в яких постають події національно-визвольної війни 1648–1654 рр., наводяться аналогії розповідей про ці події в українських народних думках та історичних піснях. У цих текстах постає образ мудрого гетьмана, захисника Вітчизни та православної віри.

Ключові слова: *ідея, образ, мотив, поезія, Бароко.*

Урсані Н. Н. ОБРАЗ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАИНСКОЙ БАРОКОВОЙ ПОЭЗИИ / Донецкий национальный университет, Украина.

Статья посвящена образу Б. Хмельницкого в барочной поэзии XVII–XVIII вв. Во внимание взяты тексты, в которых предстают события национально-освободительной войны 1648–1654 гг., проводятся аналогии с повествованием об этих событиях в украинских народных думах и исторических песнях. В этих текстах возникает образ мудрого гетмана, защитника Отечества и православной веры.

Ключевые слова: *идея, образ, мотив, поэзия, Барокко.*

Ursani N. M. THE IMAGE OF B. KHMELNYTSKY IN UKRAINIAN BAROQUE POETRY / Donetsk national university, Ukraine.

Article is devoted to the image of B. Khmelnytsky in baroque poetry XVII–XVIII c. Attention is taken texts in which face events of national liberation war years 1648–1654, are similar stories about these events in Ukrainian folk songs and historical thoughts. In these texts, there is the image of the wise Hetman, Defender of the Fatherland and the Orthodox faith.

Key words: *idea, image, motif, poetry, Baroque.*

В історії української літератури склалася традиція оспівування історичних особистостей. Вона бере свій початок ще з часів Київської Русі, коли літописці оспівували видатних князів, які дбали про державу. У літописах та проповідях знаходимо хвалебні слова на честь княгині Ольги, хрестителя Русі князя Володимира, Данила Галицького тощо.

“Із XVI ст., – зазначає В. Шевчук, – з’явилися панегірики різних типів та видів: на честь певного роду, особи, на весілля, на похорон” [14, с. 110]. В епоху Бароко були написані хвалебні вірші, присвячені князям Острозьким, П. Могилі, Б. Хмельницькому. Проте з-поміж усіх вище зазначених діячів особливий інтерес у народних митців викликала постать останнього. Яскравим прикладом цьому є український героїчний епос та книжна поезія XVII–XVIII ст. У цих зразках спостерігаємо прагнення народу увіковічнити образ гетьмана Б. Хмельницького на золотих сторінках історії України. Саме тому впродовж XVII–XVIII ст. на тлі трагічних історичних подій з’явилися поетичні твори, що стали значущим явищем в історії української літератури. Історичні вірші, на думку М. Возняка, відбивали “інтереси біжучого моменту й вони заступали сьгоднішні публіцистичні статті” [1, с. 404]. Благодатним матеріалом щодо вивчення проблеми образу Б. Хмельницького є історична поезія, написана услід за подіями національно-визвольної війни 1648–1654 рр.

Поважна наукова література, присвячена проблемі образу в художньому творі, бере свій початок від Аристотеля, Г.-В.-Ф. Гегеля – аж до праць О. Потебні, Р. Барта, М. Бахтіна, – трактуючи образ “...як відтворення в уявленні певної чуттєвої сприйнятної дійсності, що набуває наукових, ілюстративних, фактографічних та художніх ознак, які зосереджують істотні для автора явища” [5, с. 140].

Саме в історичній поезії постать Б. Хмельницького й осмислюється в контексті національно-визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти. Як зазначає В. Остафійчук, “головною метою, яка об’єднувала українців, була ліквідація польсько-шляхетського панування в Україні <...> Українське козацтво перестало бути військовим прошарком населення. Воно остаточно перетворилося на самодостатню соціальну верству” [6, с. 106].

Національно-визвольна війна розпочалася із захоплення в 1648 р. повстанцями Запорозької Січі й обрання Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. Він виявив себе як великий полководець, державний діяч, будівничий української козацької держави. Саме таким постає образ Б. Хмельницького в українських народних думках та історичних піснях. Ці тексти, записані в XIX–XX ст. А. Цертелєвим, М. Драгомановим та В. Антоновичем, Я. Головацьким, – сповнені мотивами радості і торжества перемоги українського народу над польською шляхтою у національно-визвольній війні 1648–1654 рр. У них показано тяжкий кріпосницький гніт на Україні польськими феодалами, соціальна боротьба трудящих мас, прагнення до визволення. Героями історичних пісень та дум постають реальні історичні постаті – народні ватажки Максим Перебийніс, Северин Наливайко, Данило Нечай, Іван Богун та ін.

Проте особлива увага приділяється постаті Б. Хмельницького, який очолив це повстання. Героям народного епосу часто приписуються такі дії, вчинки і подвиги, які не під силу одній людині, а лише колективу.

Ідучи за народною традицією, літературні автори осмислювали народних ватажків як захисників Вітчизни, народу і християнської віри, і трактували війну 1648–1654 р. як національно-визвольну, а не як “домову”, громадянську в межах Речі Посполитої.

“Хмельницький, – зазначає Л. Ушаков, – зазвичай постає тут славетним лицарем, утіленням громадянських та особистих чеснот, “батьком вольності” [11, с. 31]. На той час саме так гетьмана сприймали козаки і шляхта.

Цікаво, що в поезіях, присвячених подіям національно-визвольної війни 1648–1654 рр. відображено взаємини Б. Хмельницького як з турками, так і з поляками, при чому як ворога подано польську шляхту, католиків, а не татар та турків. Так у поезії “Висипався хміль із міха і наробив ляхам лиха” зазначається: “Юж утікають з валів. / Бояться самопалів. / Волять татарської юки, / Ніж козацької руки” [9, с. 98].

У цьому творі переосмислено образ “хмелю із міха”, який у польських хроніках та поемах подавався як негативний, мовляв лише із “великого хмелю” можна було наробити такі безчинства у державі, як це зробив Б. Хмельницький. Гетьман не засуджується за зв’язок із татарами: “По пастуші табунці / Приїхали к нам ординці. / Не утікай же, ляху, / З самого перестрахи, / Заждай юнаків в табори, / Рятуй деньги за хутори” [9, с. 98]. Якщо в народних думках та історичних піснях народ засуджує нападників за спустошені села, за невольничий ясир, то в бароковій поезії відчувається радість за те, що поляки також попадуть у неволю до іновірців. В історичних піснях іноді зустрічаються моральні сентенції про те, що не варто відправлятися за чужим добром до сусідів і сиротити власних дітей. Отже, в народній творчості формується уявлення про героя-захисника, який веде священну війну за віру і Вітчизну. Ним оперують і автори поезій про видатного гетьмана. У свідомості барокових поетів образ Б. Хмельницького асоціюється із Божим промислом, у зв’язку з цим обігрується ім’я гетьмана як “Богом даний” Україні: “а Богдан ест даний, / Од Бога, сего ради Богданом названий” [9, с. 101]. А звідси гетьманова мудрість, міць, сила, зв’язатво ідуть від Бога, як і діяння гетьмана: “Чтиридесять тисяч Богдан військо споряжаєт / Досить тяжкий тяжар на собі двигает. / Для тяжкості, знать, завил упадало / Войсько, же само тяжар на собі двигало” [9, с. 101]. Отже, перед читачем постає образ героя-мученика, який посланий Богом для виконання важливої місії – захисту народу і віри. Доля гетьмана окреслена Божественним провидінням.

Запорозьке військо здобуває перемоги завдяки мудрості великого керманіча. Так у поезії на цьому ґрунті протиставляється легке життя війська і тяжка відповідальність гетьмана: “Легко Войську, Богдана господ[аря] одного маєт, / Тяжко Богдану, бо сам все Войсько двигает. / Добрий подвиг, добрий господ[ар] гетьмана ся боїть. / Войство, для боязні у чулості стоїть” [9, с. 101].

У цьому творі прослідковуємо погляди, що формувалися у народній творчості про те, що боротьба за віру, Вітчизну і народ є священною. Той, хто бореться за волю, – гріха не має. Неодноразово акцентується увага на тому, що Б. Хмельницький вибраний Богом, а тому є “господарем”, правителем для уярмленого українського народу.

Очевидно, що в поезії “Чтиридесять тисяч Богдан військо споряжаєт” мова йде про події 1649 р., коли було укладено Зборівський договір, завдяки якому Б. Хмельницький скористався перемир’ям з Польщею та правами державного будівництва на відвойованих землях, коли він активно займався організацією української козацької держави. Крім того, знаходимо і відгомони про пошуки гетьманом шляхів для утвердження своєї влади в Україні, адже вона могла бути у будь-який момент ліквідована польською стороною. Саме тому в поезії відзначається, що: “...тяжчий, знать, над королівський тяжар Богдан маєт. / І кроль под Богдановим бременем падати” [9, с. 101]. Адже існуюча на Запорозькій Січі козацька республіка, яка дістала назву “Військо Запорозьке”, була зародком козацької держави. Тут невідомий автор проводить знак рівності між Яном Казимиром (“Яном-королем” – у тексті) та Б. Хмельницьким: “Помазанець Божий кроль, а Богдан ест даний / Од Бога, сего ради Богданом названий” [9, с. 101].

Мотив богообраності Б. Хмельницького розгортається і в “Пісні про пана Миколая Потоцького” з кройнички Йоахима Срлича: “Зацного Богдана, мудрого гетьмана, доброго молодця / Хмельницького чигиринського, давнього запорозця. / Бог его вказал і війську подал, аби ім справовал, / А жеби покорних од рук оних гордых моцно обваровал” [6, с. 32].

Ідея Божого промислу Б. Хмельницького є типовою для барокової літератури. Таким чином автори намагались вписати історію України в загальнобіблійний контекст. Боротьба за віру сприймалась як священна, а народні ватажки як помазанці Божі. Так у “Хроніках” невідомого автора про Івана Сірка, який звільняв бранців із турецьких галер, також вказується на богообраність кошового отамана, як і червоний плат у вигляді хреста на обличчі козака. Та і прізвище “Сірко” трактувалось як “сторожовий пес, який захищає християн”.

Кройничка Й. Єрлича завершується зверненням до Бога про допомогу Войську Запорозькому та утвердження гетьманства Б. Хмельницького, яке асоціюється із становленням міцної держави: “Вчини ж, Боже, всім нам гоже, аби булавою, / Войсько тое славно всему світу явно було за єго головою” [6, с. 32].

Як зазначає Л. Ушкалов, “Оця візія Хмельницького чину засновується не тільки на старовинному “сарматському” ідеалі “золотої вольності” (area libertas), але також на ідеї Божого промислу” [6, с. 32]. Постає гетьмана та його богообраність возвеличується і сягає вершини похвали, адже Б. Хмельницький даний не лише народові України, але і королеві польському Янові Каземирові. І, можливо, вперше невідомий автор ставить знак рівності між королем і гетьманом: “За одного Бог два рази нагорожаєт, / Гди гетьмана Богдана; Яна короля даєт” [9, с. 101].

У поемі прославляється і рід Виговських, зокрема Іоан, який “війську вірно послугуєт” [9, с. 102]. У творі зустрічаємо і полемічні мотиви, адже згадується унія, яка “єдність значить – лєч як подвоїла / Синов била, виродков множество сплodiла” [9, с. 102]. Акцентується, що Б. Хмельницький борюває за те, щоб визволити “всходною Матку, же Маткою сином російським стала, а не мачухою” [9, с. 102].

І ще одна мотивація до боротьби: “Посполитое добро російського рода / Справил Богдан, же церквам стала свобода” [9, с. 102]. На наш погляд, образ видатного гетьмана наділено рисами святості, бо він “Богу віру захоуєт”, “святі обителі ... фундуєт”, “вольності одискуєт”. Перед нами постає борець за віру і волю українського народу. Хоча остання осмислюється як перебування під короною Яна-короля, бо “за Владислава права в Росії псовано [порвано?]” [9, с. 102]. У поемі стверджується й думка про те, що краще бути під короною польського короля, проте жити в мирі: “Польській і руській войска зрєстровані, / В покою Богдан-гетьман упривільований” [9, с. 102].

Отже, проглядається бажання Б. Хмельницького утриматися при владі та бажання вдячних співвітчизників увіковічити його ім'я в історії: “Только потомком треба тое ознайомити / Же в російським народі єст Хмельницький Богдан” [9, с. 102].

У поезії оспівується герб Б. Хмельницького. Через нього характеризується гетьман та схвалюються його діяння: “Хрест Хмельницьких продковє” засвідчує вірність християнській вірі, голуби – любов до Вітчизни та прагнення золотого миру. Крім того: “Хрест – побіда над враги, хрест – похвала в небі. / Божий то хрест Хмельницький в своїм гербі маєт, / Лятво при Божім хресту і свій хрест двигает” [9, с. 103].

Тут ми спостерігаємо, як в епоху Бароко переосмислювалась ідея богообраності людини. В контексті твору образ хреста сприймається як символ долі. Гетьман возвеличується за те, що постановив ціле життя своє на боротьбу за волю, віру і народ. А діяльність його трактується як діяльність спасителя.

Надалі невідомий бароковий автор обіграє образ хреста як нагороди: “При могилі Петрові хрести заслужоні, / При Богдану в Русі єст воздвижоні” [9, с. 103]. Хрест на гербі Хмельницьких із роду Голубових, – це як предмет поклоніння, тобто святиня; бо Виговські “мусять нецький уклон Хмельницьких хресту оддавати” [9, с. 103].

У поемі возвеличується клейнод Б. Хмельницького через божественні знаки на ньому, схвалюється богоугодна діяльність гетьмана-визволителя: “Хрест в гербі, хрест при шаблі – знак звитяжєства маєт, / Два рази більше від них Богдан звитяжєает” [9, с. 103]. Поряд із Б. Хмельницьким постає образ І. Виговського, який у своєму гербі має стрілу: “Одна стріла Виговських, як в небі, в гербі. / Мислю, як стрілою, так в небо стріляєт, / Злука любові Виговський до Бога зміряєт” [9, с. 103].

У поезії звучить мотив добронаслідування, адже, якби не було Б. Хмельницького, то не зміг би прославитися і Виговський: “Іоанне Виговський, чи од Бога дана / Діяльність тобі така, чи пак од Богдана?” [9, с. 103]. Невідомий автор наголошує на значущості діяльності видатного гетьмана, бо вона призвела до появи славетних сподвижників. Вони ж і протиставляються російським наступникам: “Потомство, що Хмельницьких тепер доказало: / За синов Владимирових Росія упала – / З Хмельницьких за Богдана на ноги повстала” [9, с. 103].

Така характеристика може бути пов'язана із тогочасними пошуками українською стороною протекції в росіян, поляків. У поемі засвідчено період згоди із польською стороною із королем Яном Каземиром.

Про зв'язок Б. Хмельницького із татарами говорить у “Думі козацькій о війні з ляхами над рікою Стиру[ом] на те нуте: “Ой постил би-мя сім понеділков, ос[ь]мю неділен[ь]ку” В року 1651”. Тут також прославляється гетьман Б. Хмельницький, який бореться за віру, проте невідомий автор називає його Хмелем, як у народі: “Хан наступаєт, сам помагаєт / Козакам ляхов бити, / Под Берестечком, малим містечком, / На перелазі чи на порозі / Короля погромити” [9, с. 104]. Радість зі згоди орди із Хмелем передається через ласкаво-пестливі форми щодо дій козаків та татар: “згоднюсьєнко”, “раньосєнко” тощо.

У цьому творі подано заповзятість Хмеля, який заради перемоги над поляками не жалкує за загиблими козаками: *“Да тут нічого! Пало немного / Бульше ворс[ь]ка ест Хмельови: / Метвер поправит, як поле справит, / Хан і Хмількорольови”* [9, с. 105].

Вражає те, що невідомий автор справедливо описує трагізм ситуації, адже в боротьбі гинуть і поляки, і козаки, і бусурмани: *“кров проливають”, “меча купають”, “голову покладають”*. У вірші оспівується і вірність польській короні Козеновського, Ослінського. Твір цікавий тим, що тут зображено поразку козаків, які не зуміли з Ханом відбити напад польських військ під Пилювою. Навіть Хан жалкує власне військо, говорячи Хмелю: *“Щоб твоя рада, істина зрада, / нікому ся не спила! / Я проч одхожу, да пак виходжу, / За зрадою маю тобі, / Що ми ся стало, кол[ь]ко пропало / Мурз моїх тераз же собі”* [9, с. 105].

Складається враження, що невідомий автор мав на меті не прославляти ту чи іншу сторону, а показати спустошення і горе, яке приносить війна: *“Крик тут повстанет, гук за ним встанет, / Дими день ясний тьмили / <...> а з діл пожари / Непрестано світили”* [9, с. 106].

Трагедія січі передається рядками: *“не одна козацькая мати завила”* [9, с. 106]. У кінці поезії постає образ героя-оповідача, який став очевидцем тих трагічних подій і ледве вирвався з польської облоги. Його не цікавить політична сторона, а власне життя: *“Щаслив, що виїшов з того / Тиї пливает, де тих стріляют, / Ставица заливають / А других в нетрі, в лісі, як вепрі[в] / Диких забивают!”* [9, с. 107]. Таке ставлення до війни було вже в 1651 р., видно, що народ стомився від військових змагань.

Проте на початку повстання настрої був зовсім інший. Про це засвідчує поезія *“Которые пришли, Хмельницького аби поймали”*, адже тут висловлюється радість з приводу того, що поляки самі в полон попали до татар: *“Хот Їли ляхи з козаков славу мати, / Аж Бог тому долг, кто вмѣет ся смирати, / Той вознесе нині гордых руснаков / А гордых со престола низ ложе поляков”* [9, с. 100]. Отже, схвалюється діяльність Б. Хмельницького як справедливого діяча і мудрого полководця, який веде війну проти польського поневолення. На відміну від історичних пісень та народних дум, книжна поезія бароко покликана не восхваляти гетьмана за перемоги, за Переяславську угоду, а й мала на меті відобразити в поетичній формі картини національно-визвольної боротьби проти польсько-шляхетського поневолення. Ці картини-мініатюри дечим нагадують козацькі літописи, автори яких теж мали на меті прославити волелюбність українського народу. У цих поезіях часто протиставляються польські полководці Б. Хмельницькому. Наприклад, у *“Пісні о пану Миколаю Потоцькім, Гетьмані короннім, а о Хмельницькім року 1648”*, де зазначається, що *“всім керуєт Бог милостивий, / Всі наші справи на своєї главі важить справедливо!”* [9, с. 99].

Моралізаторство барокової поезії формується навколо проблеми справедливого покарання ляхів за те, що прийшли на українські землі, аби підкорити їх собі. І на фоні цього постає лицарський образ Б. Хмельницького.

Моралізаторство в народних думах спрямоване на чужинців, які мали б усвідомити, що вони гинуть у несправедливій, загарбницькій війні: *“Чи не той то хміль, що у пиві грає? / Ой то Хмельницький, що ляхеньків тисне”* [10, с. 92].

У думі про Корсунську битву також обігрується мотив варіння хмелю: *“Ще й пива не зварили, / а вже козаки Хмельницького / з ляхами барзо посварили”* [10, с. 101]. В іншій пісні *“Гей, поповичу, гетьмане”* звучить намішка з опонента Б. Хмельницького *“Гей, пане Потоцький, / чи у тебе й досі розум жіноцький”* [10, с. 102].

У вірші *“Одповідь пана Потоцького на жовнірські слова”* подається характеристика жорстокого гетьмана: *“Он глянул, як звір, внет крикнул, як лев, на жовнірські слова. / Острая, як міч, а груба, як ніч, біла ему тая мова”* [9, с. 99]. Автор вдається до порівнянь, якими оперували автори середньовічних літописів, але, якщо там вони знаменували хоробрість, мужність, то тут асоціюються із жорстокістю, жадібністю.

У боротьбі проти польсько-шляхетського поневолення постає мудрий гетьман Б. Хмельницького. Так, у поезії *“О Боже мой милостивий!”* відтворено плач Росії Малої, яка постає в персоніфікованому образі жінки-матері, що звертається до Всевишнього із проханням змилюєтися над її стражданнями: *“Другій хочет загубити, / в ложцї води утопити. / Бо чи треба горшой муки, / як подати ляхов руки?”* [9, с. 113]. Мати-Україна вважає, що її хочуть загубити, *“ляхолобци, лихолобци, тиї згубци”* [9, с. 114].

Образ Б. Хмельницького інтерпретується в кодї П'ятикнижжя як образ нового рятівника, покликаного вивести український народ із рабства. Відповідно перебування України в складі Речі Посполитої починає тенденційно трактуватися як доба приниження й дискримінації, а боротьба козацтва за власні станові привілеї – як релігійна війна *“за віру православну”*. Варто відзначити, що барокові письменники акцентують увагу на тому, що саме гетьман зумів згуртувати навколо себе сили, аби направити їх на боротьбу проти завойовників.

Отже, схвалення діяльності Б. Хмельницького як мудрого правителя, ревного захисника віри і Вітчизни ґрунтується в бароковій поезії навколо ідеї вірності народові, його культурі, віруванням. Орієнтуючись на народну традицію барокові автори возвеличують героїчний образ гетьмана, постать якого будується навколо ідеї “золотої вольності”, яку підсумував Г. Сковорода у поезії “De libertate”: “*Будь славен вовѣк, о муже избранне / Вольности отче, герою Богдане*” [8, с. 91].

Постать українського гетьмана осмислюється в контексті національно-визвольної війни 1648–1654 рр. та в оточенні політичних діячів Речі Посполитої – короля Яна Каземира та гетьмана Потоцького. Щодо польського короля, то проголошується його рівність у величі із Б. Хмельницьким, а гетьман Потоцький висміюється, аби показати, що мудрішого керманича, ніж Б. Хмельницький немає. Саме тому поети вдаються до епітетів “добрий господар”, “добрий молодець”, “мудрий гетьман”, “зацний Богдан” тощо. Барокові автори не ставлять за мету описати внутрішній стан героя, бо його вчинки яскраво ілюструють його переживання та прагнення. В обігруванні бароковими поетами імені Богдан як даний Богом українському народові герой-визволитель, вбачаємо спробу високо оцінити діяльність гетьмана сучасниками. У віршах постає гетьман як борець, у першу чергу, за віру. Саме таке уявлення про Б. Хмельницького формує барокова поезія. Тут відчувається відбиток питомої релігійності, якою була наповнена література Бароко.

ЛІТЕРАТУРА

1. Возняк М. Історія української літератури : у 2 кн. / М. Возняк. – Львів : Світ, 1994. – Кн. 2. – 1994. – 560 с.
2. Григор'єв-Наш. Історія України в народних думах та піснях : для серед. та старш. шк. віку / Григор'єв-Наш; ред. та упоряд. А. Демиденко; іл. В. Лопата. – К. : Веселка, 1993. – 271 с.
3. Грицай М. Українська народно-поетична творчість : підруч. для студ. філол. ф-тів ун-тів / М. С. Грицай, В. Г. Бойко, Л. Ф. Дунаєвська; за ред. М. С. Грицай. – К. : Вища школа, 1983. – 360 с.
4. Лановик М. Українська усна народна творчість : підруч. для студ. вузів / Мар'яна Лановик, Зоряна Лановик. – К. : Знання-Прес, 2001. – 591 с.
5. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – Т. 1. – 608 с.
6. Остафійчук В. Історія України: сучасне бачення : навч. посіб. / В. Ф. Остафійчук. – К. : Знання-Прес, 2008. – 424 с.
7. Павлій П. Героїчна поезія українського народу / П. Павлій // Українські народні думи та історичні пісні / упоряд. П. Павлій. – К. : АН УРСР, 1955. – 660 с.
8. Сковорода Г. De libertate / Г. Сковорода // Твори : у 2 т. / передм. О. Мишанича. – К. : Обереги, 1994. – Т. 1. – 1994. – С. 91.
9. Українська поезія. Середина XVII ст. / упоряд. В. І. Кречотень, М. М. Сулима; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Наукова думка, 1992. – 680 с.
10. Українські народні думи та історичні пісні / упоряд. П. Павлій. – К. : АН УРСР, 1955. – 660 с.
11. Ушкалов Л. Ідеї та форми української барокової поезії / Л. Ушкалов // Есеї про українське бароко. – К. : Факт; Наш час, 2006. – С. 20-79.
12. Чижевський Д. Українське літературне бароко : вибр. пр. з давньої л-ри / Дмитро Чижевський. – К. : Обереги, 2003. – 575 с.
13. Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. / Т. В. Чухліб. – К. : ВД “Києво-Могилянська академія”, 2010. – 446 с.
14. Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть : у 2 кн. / Валерій Шевчук. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1. : Ренесанс; Раннє Бароко. – 398 с.